

JADWIGA RAUHUT, STANISŁAW SUCHODOLSKI

SPRAWOZDANIE Z PRAC WYKOPALISKOWYCH W CZERSKU, POW. PIASECZNO, ZA LATA 1961 I 1962

Czersk położony jest na skraju terasy wiślanej, w odległości 36 km na południe od Warszawy, a 3 km, również na południe, od miasta Góry Kalwarii. Obecnie Czersk jest małą osadą, w średniowieczu natomiast był on jednym z najważniejszych ośrodków Mazowsza, pełniąc w XIII i XIV w. funkcję stolicy (przeniesionej następnie do Warszawy) odrębnego księstwa. Najstarsze źródła pisane dotyczące Czerska pochodzą dopiero z w. XIII, ale ukazują nam ten ośrodek już w pełni rozwoju. Konrad Mazowiecki posiadał tutaj warowny zamek, w którym — wg Długosza — więził Bolesława Wstydliwego, a być może również Henryka Brodatego. W tym czasie Czersk był już siedzibą kasztelana i wojewody, a nieco później również archidiakona. W r. 1245 miała tu miejsce konsekracja „*ecclesie Sancti Petri in castro*”, identyfikowanej ze znaną z późniejszych przekazów kolegiatą. Nawiasem mówiąc, pierwotnie znajdowała się ona w Grójcu, z Czerska zaś została następnie przeniesiona do Warszawy, dając początek obecnej katedrze Św. Jana¹.

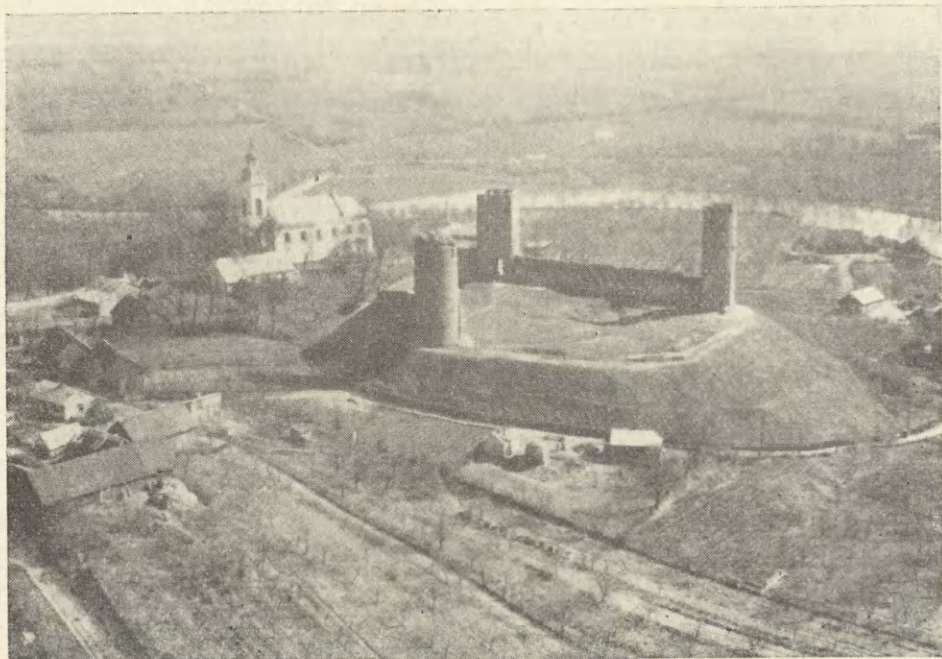
Nic więc dziwnego, iż ośrodek ten od dawna budził zainteresowanie badaczy. Największą uwagę skupiał, rzecz jasna, mурowany zamek książąt mazowieckich, zbudowany na przełomie w. XIV i XV na skraju cypla, wrzynającego się w pradolinę Wisły (ryc. 1). Tutaj też rozpoczęto w 1908 r. pierwsze prace wykopaliskowe. Były one prowadzone po amatorsku przez architektów, początkowo przez K. Skórewicza, a od 1927 r. przez A. Karczewskiego. Obiektem tych prac były przede wszystkim fundamenty gotyckiej lub renesansowej kaplicy zamkowej, identyfikowanej z kościołem Św. Piotra. Ani zabytki, ani dokumentacja nie zachowały się. W 1959 r. na terenie dziedzińca zamkowego wykonano pod kierunkiem A. Kempistego dwa sondáže. Pozwoliły one stwierdzić, iż zamek wybudowany został na obiekcie starszym, wielowarstwowym, początkami sięgającym co najmniej XII w.

Prace na większą skalę zapoczątkowane zostały w 1961 r. przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. Były one finansowane z funduszków Wydziału Kultury WRN (Konservatora Zabytków). Celem prac jest możliwie pełna rekonstrukcja dziejów czerskiego zespołu osadniczego we wczesnym — a w mniejszej mierze i w późnym — średniowieczu. Badaniami wykopaliskowymi objęto przede wszyst-

---

¹ Problematykę Czerska wczesnośredniowiecznego omówił S. Suchodolski, *Czersk wczesnośredniowieczny w świetle badań 1961 r.*, [w:] *1962 Rok Ziemi Mazowieckiej*, Płock 1962 (wyd. Woj. Komitet Frontu Jedności Narodu), s. 133—148. Por. też *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X: *Woj. warszawskie*, z. 14: *Pow. piaseczyński*, s. 1—5, 33—35 (Czersk w opracowaniu I. Galickiej), gdzie również znajduje się bardzo użyteczne zestawienie literatury.

kim teren dziedzica zamkowego (stanowisko 1). W celach rozpoznawczych wykonano również 4 sondáže na obszarach przyległych, a mianowicie na położonej na północ od zamku części środkowej cypla, zajmowanej przez kościół parafialny i plebanię (stanowisko 2), oraz na znajdującej się jeszcze dalej na północ części tego kompleksu, tzw. Księżej Górze (stanowisko 3). Poza tym przeprowadzono badania powierzchniowe, i to na terenie samego Czerska, jak też w promieniu kilku kilometrów od niego.

Ryc. 1. Czersk, pow. Piaseczno. Wzgórze zamkowe i okolica. Zdjęcie z helikoptera
Fot. T. Biniewski

W ciągu 2 sezonów wykopaliskowych, trwających łącznie 7 miesięcy², przebadano powierzchnię 4,5 ara przy miąższości warstw na stan. 1 od 2,5 do 6 m, zaś na stan. 2 i 3 od 1 do 2 m.

Stan. 1 — Zamek

Wykop główny założony został w części południowej dziedzica, w pobliżu fundamentów prostokątnej „baszty”. W r. 1961 badaniami objęto całą powierzchnię arów 23 i 24, zaś w r. 1962 ćwiartki B i C arów 25—28 (częściowo 29), biegnących na północ od arów poprzednich. W ten sposób przebadano pas długości 60 i szerokości 10 i 5 m, uzyskując całkowity przekrój dziedzica po linii pn.—pd. (por. ryc. 2, 3).

² Pracami kierował S. Suchodolski przy współpracy z J. Rauhutową. W badaniach, w różnych okresach, udział wzięli: T. Kiersnowska, O. Lipińska, J. Wachowski, S. Kula, oraz jako rysownicy: A. Tłomakowska, E. Nagrabecka, A. Knyż i inni.

Wyróżniono 5 podstawowych warstw kulturowych:

Warstwa I — przemieszana. Zaliczono do niej humus, nawarstwienia nowożytnie oraz liczne wkopy nowożytnie i współczesne, niszczące warstwy starsze. Odkryto tu zabytki różnego wieku, m. in. 2 kamienne formy odlewnicze: do produkcji sygnetów (ryc. 4a) oraz plakietek w kształcie twarzy ludzkiej (ryc. 4b), a także tygielek odlewniczy (ryc. 4c), fragment naczynia w kształcie buta (ryc. 5a) fragmenty kafli (ryc. 5b).

Warstwa II — renesansowa i może późnogotycka, zawierała fragmenty bruków oraz gruz ceglany, soczewki gliny. Z warstwą tą należy wiązać część posadzki z cegieł odkrytej w północnej części dziedzińca, na arze 29, przy murze obronnym, oraz wchodzący pod nią negatyw muru o kierunku pn.—pd., a także duże kamienie ze stopy fundamentowej muru, zorientowanego po linii wsch.—zach. (ar 28). Najprawdopodobniej są to pozostałości kilku faz mieszkalnego budynku zamkowego. Z ciekawszych zabytków wymienić należy: groty bełtów do kusz, gliniane (beczulkowate) i wapienne ciężarki do sieci, łyżkę cynową.

Warstwa III — późnośredniowieczna, zalegała na głębokości mniej więcej 1,2—2 m od powierzchni. Charakteryzuje się barwą brunatną, zawiera przebutwiałe drewno oraz miejscami mierzwę. W jej obrębie stwierdzono występowanie kilku poziomów ilastej gliny, najprawdopodobniej nawożonej w celach niwelacyjnych. W warstwie tej odkryto słabo zachowane konstrukcje drewniane, zalegające (miejscami) w 3 poziomach. Składały się one z równoległe ułożonych belek lub dranic, spoczywających na stosunkowo dużej liczbie legarów (roztawionych niekiedy nawet co 0,5 m). Kierunek belek był w przybliżeniu pn.—pd. lub wsch.—zach. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z mączaniem dziedzińca zamkowego. Poza tym odkryto:

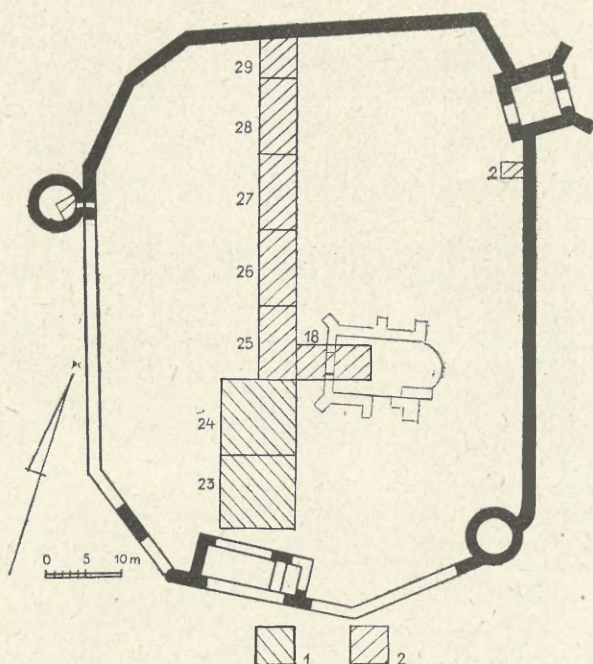
Owalne w zarysie palenisko. Wymiary 2,7 × 1,85 m. Znajdowało się w odległości ok. 1 m na południe od budynku 3 (ar 25, ćw. B). Drobne i większe kamienie, gęsto ułożone, zalegały na warstwie zielonkawej gliny, miejscami przepalanej na kolor pomarańczowy. Pod warstwą kamieni, które w części wschodniej wystąpiły w dwóch poziomach, od strony północnej i wschodniej znajdowały się na głęb. ok. 1,6 m. fragmenty bliżej nie określonych konstrukcji drewnianych.

Na arze 27, ćw. B, odsłonięto bruk kamienny o szerokości 1,7 m i zachowanej długości 3,9 m, biegnący w kierunku pn. zach.—pd. wsch. był on obrzeżony zakończonymi dranicami. Jego poziom obniżał się od głęb. 1,8 m w części pd. wsch. do 2,35 m w części pn. zach. Prawdopodobnie jest to fragment drogi, stanowiący kontynuację drogi biegnącej w tym samym niemal miejscu w niższej warstwie (IVa, głęb. 2,7 m), lecz wykonanej z dranic.

Z warstwy III, prócz licznych ułamków ceramiki, głównie o zabarwieniu stalowoszarym lub ceglastym, silnie obtaczonej (ryc. 6a), pochodzi m. in. grosz praski Wacława II (1300—1305), groty bełtów do kuszy, grot strzały, 4 ostrogi zachowane we fragmentach (ryc. 6b), noże, krzesiwo, świder, klucze, kostka do gry, osetki, wapienne ciężarki do sieci, przęśliki wapienne i z różowego łupku, szydła.

Warstwa IV — wczesnośredniowieczna, datowana od IX do XIII w., szczególnie intensywnie wystąpiła w północnej części wykopu, osiągając tam głębokość ok. 4 m. Warstwa ta dzieli się na 5 kolejnych poziomów, oznaczonych literami od a do e.

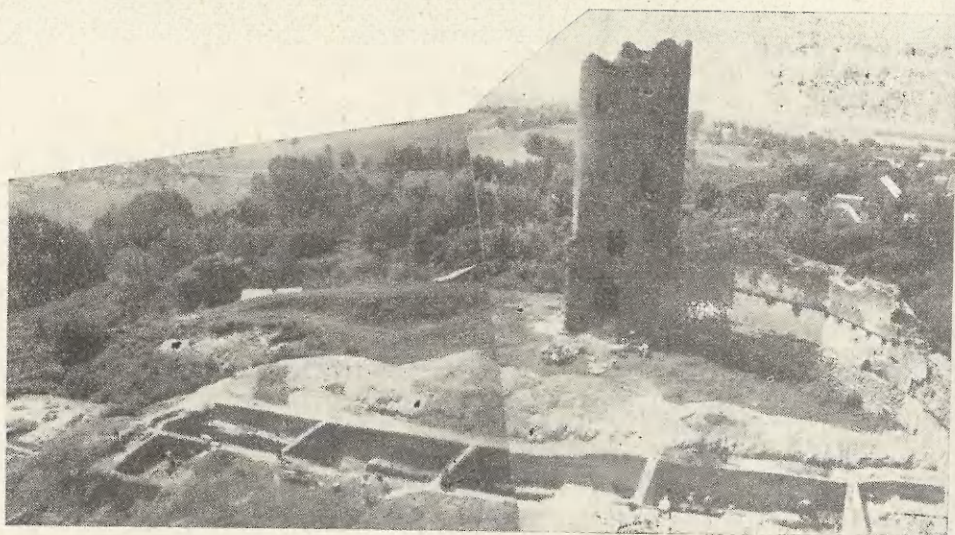
Warstwa IVa, z końca XIII lub początku XIV w., posiadała barwę brunatną, na skutek dużej zawartości przebutwiałego drewna. Miejscami występowały w niej kamienie polne. Na arze 23 (ćw. B i C, głęb. 1,8 m) odkryto fragmenty

Ryc. 2. Czersk, pow. Piaseczno. Plan sytuacyjny wykopów na stan. 1:

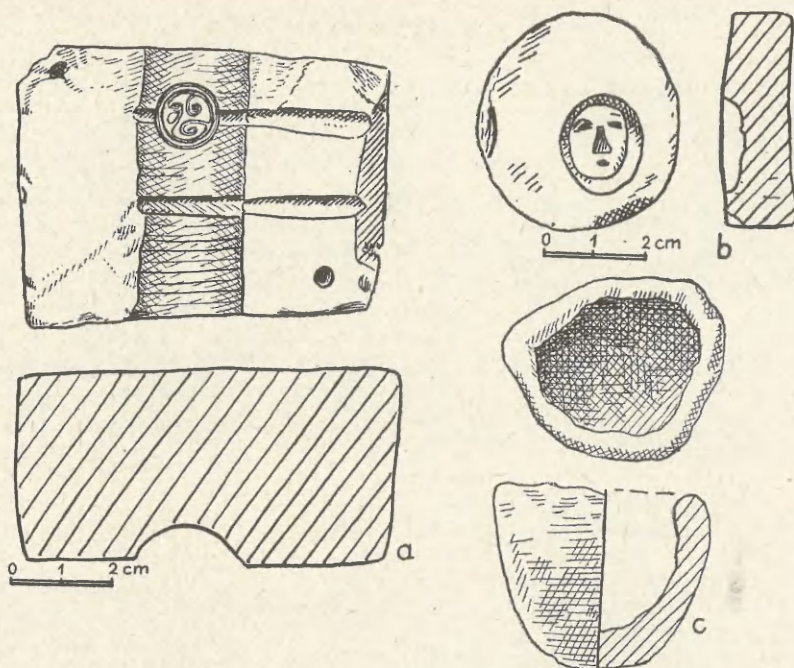
1 — z roku 1961; 2 — z roku 1962

Rys. A. Tłumakowska

Ryc. 3. Czersk, pow. Piaseczno. Widok ogólny wykopu głównego na stan. 1 (zdjęcie wykonane z baszty wjazdowej)

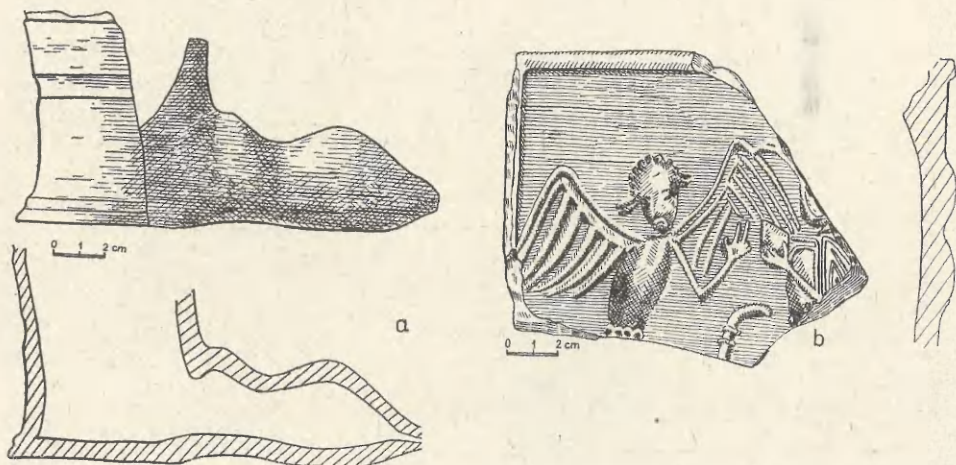
Fot. T. Biniewski

Ryc. 4. Czernsk, pow. Piaseczno:

a — forma do odlewania sygnatów (w. I); b — forma do odlewania plakierek w kształcie twarzy ludzkiej (w. I); c — tygielak odlewniczy

Rys. A. Tiumakowska

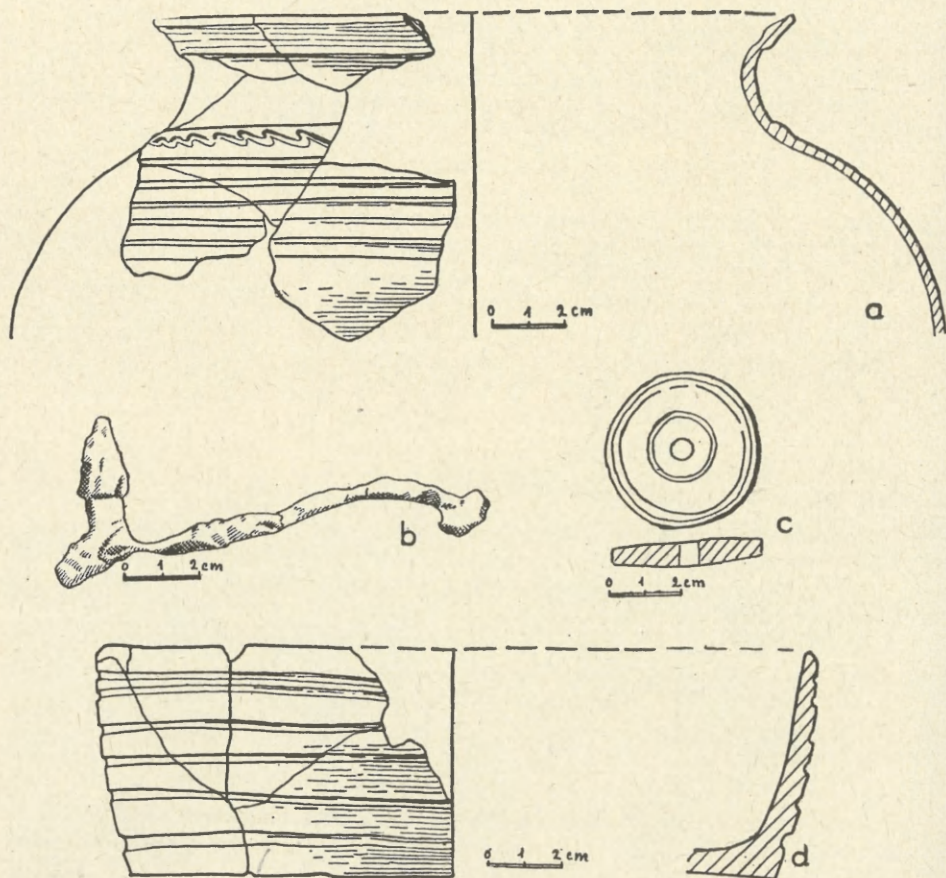
Ryc. 5. Czernsk, pow. Piaseczno (w. I):

a — naczynie w kształcie buta; b — fragment kafa z zieloną polewą

Rys. A. Tiumakowska

konstrukcji drewnianej, nazwanej umownie budynkiem 1. Zachował się narożnik pn. zach. oraz części belek stanowiących, być może, legary ścian: północnej (1,7 m) oraz zachodniej (4 m). W odległości 2,4 m na wschód od tej ostatniej natrafiono na belkę do niej równoległą, będącą może legarem podłogi (?). Między tymi belkami odkryto wgłębienie o wymiarach 1,4 × 1,6 m, wypełnione popiołem i węglem drzewnym. Pozostała część „budynku” zajmowała zielonkawa, zbita, miejscami przepalona glina. W obrębie obiektu odkryto nieliczne fragmenty silnie obtaczanych, cienkościennych naczyń, rogowy krążek do gry (ryc. 6c), nożyk, wapienny ciężarek do sieci, grot bełtu do kuszy oraz ułamki skorodowanych przedmiotów żelaznych, bliżej nie określonych.

Budynek 3 (ar 25, ćw. B, głęb. 1,8 m). Obiekt o konstrukcji zrębowej, zorientowany był zgodnie ze stronami świata. Odkryto jedynie narożnik pd. zach. oraz fragmenty legarów ściany zachodniej i południowej, o zachowanej długości 4,9 i 2,8 m. Wewnątrz konstrukcji, przy ścianie południowej, oraz na zewnątrz, przy narożniku pd. zach., wystąpiła intensywnie czarna ziemia z popiołem oraz luźno

Ryc. 6. Czersk, pow. Piaseczno:

a — fragment naczynia (w. III); b — fragment ostrogi (w. III); c — rogowy krążek z budynku 1 (w. IVa); d — naczynie z budynku 3 (w. IVa)

Rys. A. Tłumakowska

rozrzucone kamienie polne. Dno budynku stanowiła brunatna ziemia z gliną i rozłożonym drewnem. Na inwentarz składały się fragmenty ceramiki (ryc. 6d).

Warstwa IVb, poziom cmentarzyska szkieletowego, pochodzącego głównie z XIII, ale używanego, być może również w 2 poł. w. XII oraz w początkach w. XIV. Ziemia między grobami posiadała barwę czarnoszara, z dużą zawartością węgla drzewnych, popiołu, kawałków wapienia.

Z przebadanej w latach 1961—1962 części cmentarzyska wydobyto ogółem 219³ lepiej lub gorzej zachowanych szkieletów, usytuowanych miejscami w kilku narzewnieniach nad sobą (np. na 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219). Czworokątne w zarysie jamy grobowe wkopane były w piasek calcowy lub zalegającą nad nim warstwę wczesnośredniowieczną i zorientowane po osi wsch.—zach., niekiedy z niewielkim odchyleniem w kierunku pn. wsch. Odstępstwo od tej zasady wykazuje grób dziecka nr 11, usytuowany po linii pn.—pd., oraz, być może, grób dziecka nr 29, którego ułożenie, ze względu na niemal całkowite zniszczenie kości, nie zostało z całą pewnością stwierdzone. Zmarli chowani byli w pozycji wyprostowanej, głową, bez względu na płeć, zwróceniu na zachód. Zazwyczaj ręce wyciągnięte były wzdłuż ciała (79 grobów), niekiedy jednak obydwie dłonie spoczywały na kościach udowych (3 groby) bądź ręka lewa (16 grobów), bądź prawa (9) na lub pod kośćmi miednicy albo uda. Przy 116 pochówkach stwierdzono obecność trumien. Pierwotnie było ich zapewne znacznie więcej, nie zachowały się jednak z powodu zniszczenia grobów lub rozłożenia drewna. Do grobów, w których szkielet złożony został bezpośrednio do ziemi, należy grób dziecka nr 54 oraz osobnika dorosłego, nr 113. Wskazują na to, oprócz braku szczątków trumny, ręce szeroko odsunięte od ciała.

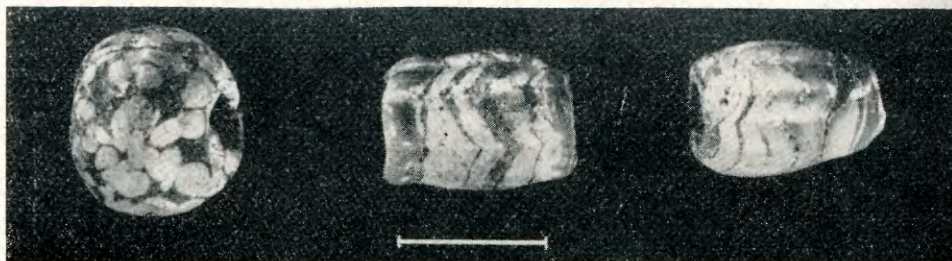
Bardzo skromne wyposażenie, stwierdzone przy 45 szkieletach, stanowiły ozdoby, rzadziej przedmioty codziennego użytku. Ozdoby kobiece reprezentowane są głównie przez kabłączki skroniowe (w 21 grobach), wykonane z drutu brązowego, a w jednym wypadku srebrnego, o średnicach od 3,5 do 10 cm (ryc. 8 b), występujące pojedynczo lub parami. Tylko w dwóch przypadkach liczba kabłączków wynosiła 3 i 5 (groby nr 123 i 130). Przy dwóch kabłączkach zaobserwowano ślady skóry, być może pozostałość czółka. W 7 grobach odkryto pierścionki wykonane z blachy, drutu brązowego lub kolorowego szkła. W 2 grobach znajdowały się kolorowe szkiełka do pierścionków, a w 18 paciorki szklane różnej wielkości i kształtu, w liczbie od 1 do 327 (gr. 32). W skład kolii pochodzącej z grobu 168 wchodziło także kilka kłów zwierzęcych (ryc. 8a). W pojedynczych egzemplarzach odkryto zawieszki z blachy brązowej (grób 224, ryc. 8c), bransoletę z brązowego, spiralnie nawijanego drutu, zachowaną we fragmentach (grób 221), wisiorek w kształcie dzwoneczka oraz sprzączkę do pasa (grób 14). Poza tym w 13 grobach stwierdzono noże, kładzione przy prawej lub lewej ręce zmarłego, krzesiwo (grób 150), przęślik (grób 1), oseikę (grób 43), 7 gwoździ i 1 ćwiek brązowy.

Największa liczba grobów koncentrowała się w pobliżu odsłoniętych przed wojną fundamentów kościoła zamkowego. Wiąże się to zapewne z obecnością w tym samym miejscu, lub w jego pobliżu, kościoła starszego, romańskiego. Z obiektem tym można łączyć fragmenty ciosów znajdujących na wtórnym złożu, w wypełniskach jam grobowych oraz w warstwie między grobami (ary 18, 25—27). Wyjątkowo odkryto również kilka ciosów całych, m. in. z portalu (ryc. 10).

Warstwa IVc, o zabarwieniu czarnobrunatnym z domieszką węgla drzewnych, datowana jest na koniec w. XI i na w. XII. Wiążą się z nią następujące obiekty:

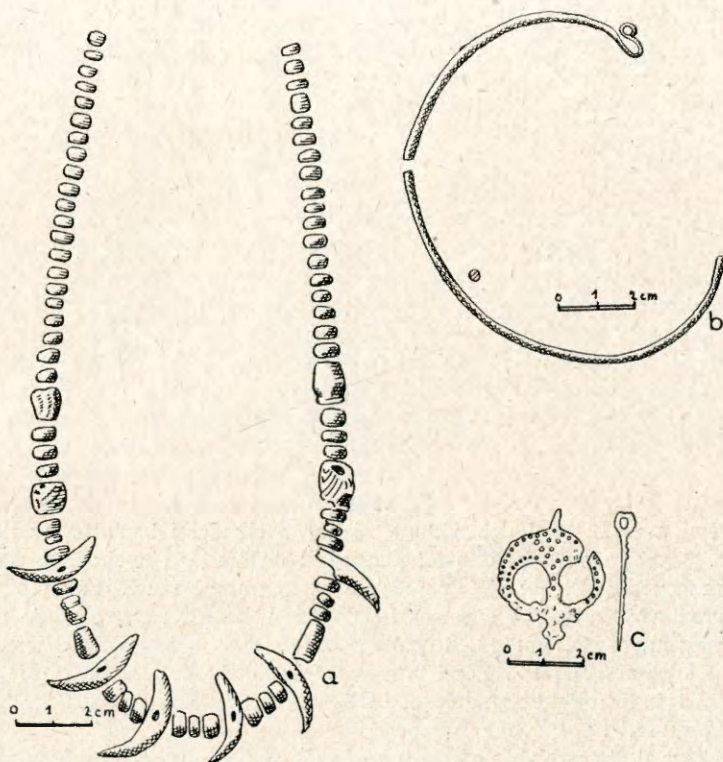
Budynek 2. Prostokątna w zarysie półziemiańska, o zaokrąglonych narożach,

³ Po badaniach w latach 1963—1964 ogólna liczba grobów wynosi 378.

Ryc. 7. Czernsk, pow. Piaseczno. Paciorki z grobu 79 (w. IVb)

Fot. K. Brey Meyer

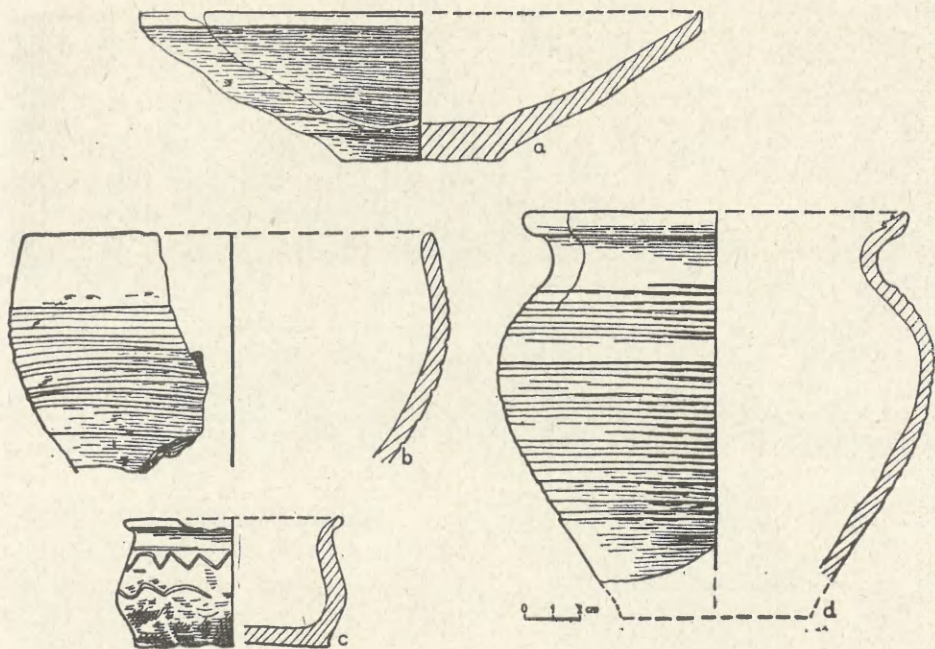
Ryc. 8. Czernsk, pow. Piaseczno (w. IVb):

a — naszyjnik z grobu 168; b — kabłączek brązowy z grobu 221; c — zawieszka brązowa z grobu 221

Rys. A. Tlumakowska

wkopana na 1 m w całość; odsłonięto ją na głęb. 2,5 m na arze 23, ćw. A, B. Wymiary na głęb. 2,7 m wynosiły: $4 \times 2,2$ m, dno na głęb. 3,85 m; oś dłuższa zorientowana po linii pn. wsch.—pd. zach. (ryc. 11). Wypełnisko stanowiła intensywnie czarna ziemia z węglem drzewnym, przedzielona warstewką żółtego piasku, wyściełającego dno i boki jamy, wskazująca na dwufazowość użytkowania obiektu. Na inwentarz budynku składały się liczne fragmenty ceramiki całkowicie obtoczonej,

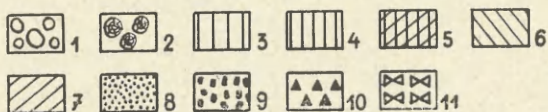
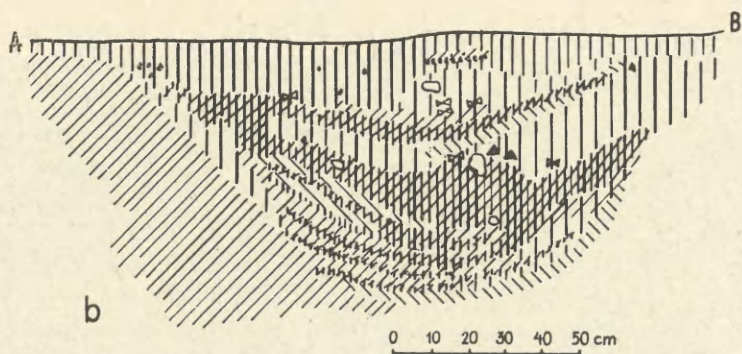
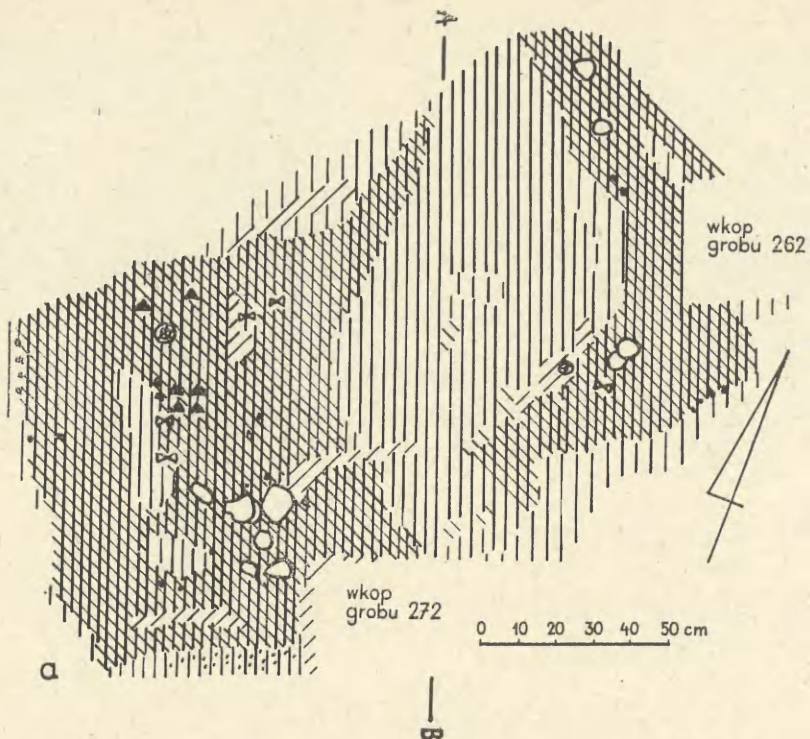
Ryc. 9. Czersk, pow. Piaseczno. Ceramika:
a, c — w. IVb; b, d — w. IVb-c

Rys. A. Tiumakowska

Ryc. 10. Czersk, pow. Piaseczno. Cios wapienny z portalu kościoła romańskiego
(w. IVb)

Fot. S. Suchodolski

Ryc. 11. Czersk, pow. Piaseczno. Plan i przekrój budynku 2 (w. IVc)
Rys. A. Tlumakowska

c silnie wywiniętych wylewach i różnorodnie ukształtowanych krawędziach, mniej lub bardziej wysmukłe (ryc. 12) oraz liczne kości zwierzęce, łuski i kości ryb, kawałki wapienia, a także szereg przedmiotów codziennego użytku. Były to m. in. ciężarki wapienne do sieci, krzesiwo, 2 noże, 2 kawałki rogu ze śladami obróbki, skobel (?) oraz fragmenty skorodowanych, bliżej nie oznaczonych przedmiotów żelaznych. Z dolnej części wypełniska pochodził denar Władysława Hermana (1079—1102).

Budynek 4. Jego bardzo słabo czytelne zarysy wyróżniono na arze 27, ćw. B, C, na głęb. 3,3 m, dzięki różnicom w zabarwieniu ziemi oraz miejscami zachowanym śladom belek. Przepuszczalne wymiary: $4,8 \times 4,6$ m, orientacja: pn.zach.—pd.wsch. W narożniku pn.wsch. oraz pd.zach. znajdowały się szczątki zniszczonych palenisk z dużą ilością popiołu. Inwentarz budynku, oprócz fragmentów ceramiki (ryc. 13), stanowiły 2 szydła rogowe, fragment obrobionego rogu, fragment grzebień, osełka, gwóźdź oraz nieokreślony przedmiot żelazny.

Jama 7. Owalna w planie, w przekroju gruszkowata, słabo zaznaczała się już od głęb. 3,3 m, wewnątrz budynku 4, przy jego ścianie wschodniej. Była ona wkopana w calcową, ilastą glinę do głębokości 4,5 m. Wymiary $1,3 \times 0,8$ m, oś dłuższa zorientowana w kierunku wsch.—zach. Górną część wypełniska stanowiła ziemia brunatna, ciemniejsza w części przydiennej, zawierająca kawałki przebutwiałego drewna, nieliczne kości zwierzęce, skupiska kości i łusek ryb, fragmenty ceramiki, luźno leżące kamienie oraz 2 szydła. Być może, iż z zespołu tego pochodzi również trzecie szydło, znalezione w wyrzuconej ziemi. Zwraca uwagę fakt, że w budynku 4 znaleziono również 2 szydła.

Jama 1. Ukazała się na głęb. 2,5 m, na arze 23, ćw. D. Średnica 2 m, dno na głęb. 3,3 m. Wypełnisko stanowiła brunatna glina z czarną ziemią, przy dnie intensywnie czarna, z węgielkami drzewnymi. Z jamy pochodzą fragmenty ceramiki, łuski ryb oraz 7 fragmentów przedmiotów żelaznych.

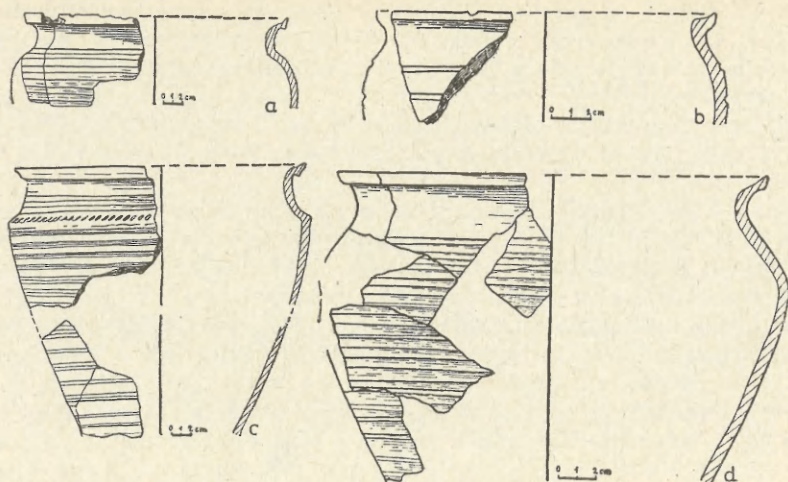
Jama 2. Owalna w zarysie, o wymiarach $2,8 \times 1,5$ m, ukazała się na głęb. 2,6 m, na arze 23, ćw. A, na pn.zach. od budynku 2. Dłuższą osią zorientowana po linii pn.wsch.—pd.zach.; głęb. 0,5 m. Częściowo zniszczona przez grób 28. Wypełnisko stanowiła brunatnoszara ziemia, poprzedzielana warstewkami piasku, intensywnie czarna w części dolnej, przy dnie przechodząca w szary piasek. W jamie stwierdzono oprócz węgla drzewnych, popiołu i łusek ryb liczne fragmenty ceramiki, szydło rogowe, rogową oprawkę grzebień, paciorek z zielonego szkła, grudkę brązu, kilka fragmentów skorodowanych przedmiotów żelaznych.

Jama 3. Owalna w zarysie, została odkryta tylko częściowo (wchodziła w profil zachodni) na arze 23, ćw. A, D, w odległości 1 m na południe od jamy 2; głęb. 0,6 m. Wypełnisko stanowiła ziemia czarnobrunatna. Poza ceramiką odkryto fragment naczynia szklanego z listwą oraz łupinę orzecha laskowego.

Jama 4. Nazwano tak umownie część większego obiektu, wchodzącego w profile południowy i zachodni ćw. D, aru 23. Wymiary odkrytej części, na głęb. 2,7 m — $3 \times 2,2$ m; dno na głęb. 3,45 m. W intensywnie czarnej ziemi z węglem drzewnym i nielicznymi kamieniami odkryto, poza ceramiką, igłę żelazną, kawałek obrobionego rogu, fragment skorodowanego przedmiotu żelaznego, łuski ryb.

Jama 5. Zniszczona częściowo przez wkopy grobowe, ukazała się na głęb. 2,3 m na arze 25, ćw. B, C. Dno znajdowało się w piasku calcowym na głęb. 3 m. Wymiary zarysu, zbliżonego do prostokąta, wynosiły $3 \times 3,6$ m. W czarnej ziemi, tworzącej wypełnisko, odkryto skupisko przepalonych polepy, fragmenty ciosów wapiennych, pojedyncze kamienie oraz fragmenty ceramiki.

Jama 6. W przybliżeniu okrągła (śred. 3 m), odkryta została na głęb. 2,6 m,

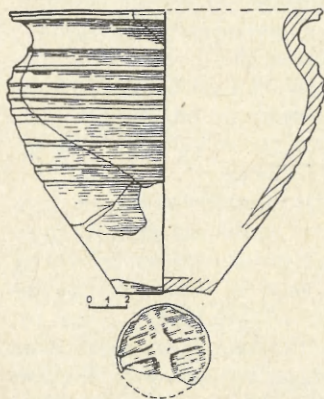

Ryc. 12. Czernsk, pow. Piaseczno. Ceramika z budynku 2 (w. IVc)

Rys. A. Tiumakowska

na arze 18, ćw. C, D. Częściowo zniszczona przez kilka poziomów wkopanych w nią grobów. Zwężała się ku dołowi, osiągając na głęb. 3,3 m średnicę 2,4 m; dno na głęb. 3,8 m. Górną część wypełniska stanowiła czarna ziemia z węglem drzewnym, drobnymi kawałkami wapienia i kamieniami. W niższej części znajdowała się ilasta, jałowa glina, oddzielająca szary piasek z węgielkami stanowiący najstarszą warstwę wypełniska. Odkryto liczne fragmenty ceramiki, dużą ilość kości zwierzęcych, fragment przęslika, „łyżwę” kościaną, nóż, kościany krążek z otworem, liczne grudki brązu, kawałek szkła, kawałek ołowiu oraz fragmenty skorodowanych przedmiotów żelaznych.

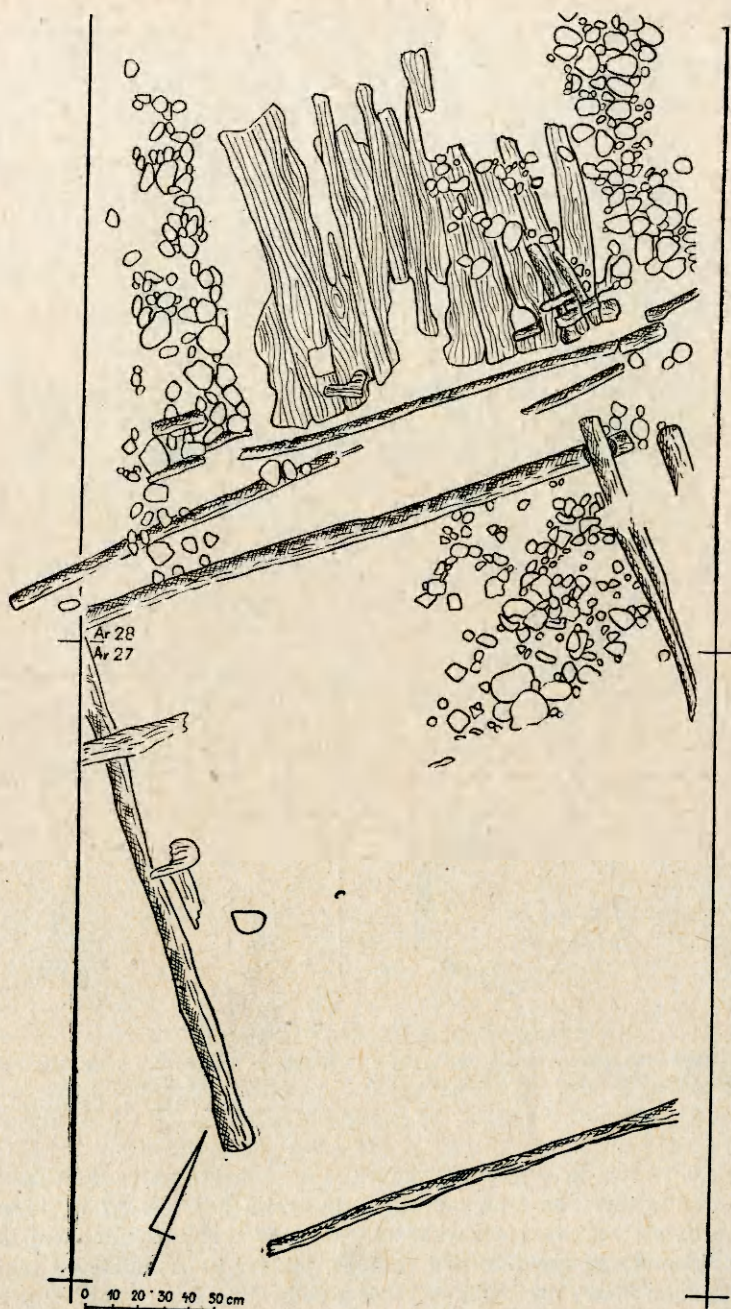
Warstwę IVd, datowaną na schyłek w. XI, udało się wyróżnić jedynie na arach 27 i 28, gdzie miąższość warstw była największa. Być może, iż odpowiada ona dolnej części warstwy IVc z pozostałej części wykopu. Posiada ona barwę ciemnobrunatną. Wiążą się z nią następujące obiekty:

Ryc. 13. Czernsk, pow. Piaseczno. Naczynie z budynku 4 (w. IVc)

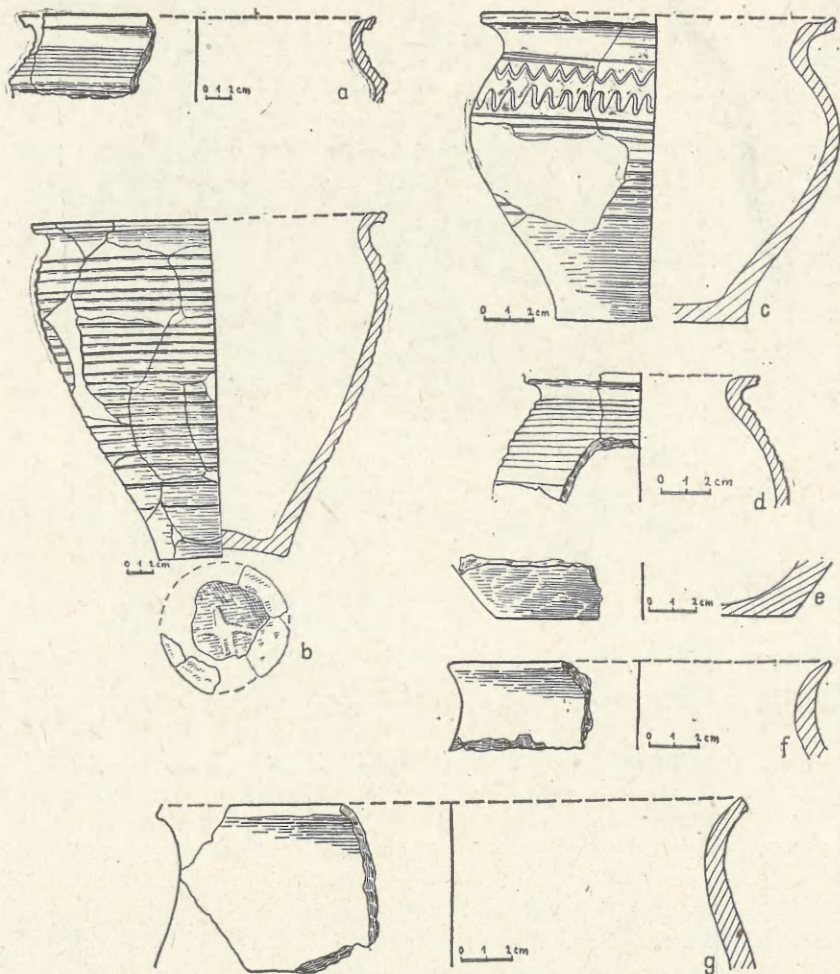
Rys. A. Tiumakowska

Budynek 5. O konstrukcji zrębowej, znajdował się na arze 27, ćw. B, i częściowo 28, ćw. C, pod budynkiem 4, na głęb. 3,5 m. Zorientowany po linii pn.zach.—pd.wsch. Wymiary 4,6×5,2 m; grubość belek ok. 16 cm (ryc. 14). Wyróżniono 2 fazy użytkowania budynku, przedzielone warstwą glinianego klepiska. W narożniku pn.wsch. znajdowało się, również dwufazowe, palenisko o średnicy ok. 1,8 m. Mniej więcej pośrodku budynku stwierdzono ślad po słupie o średnicy 15 cm i głęb. 60 cm. Słup ten, jak się wydaje, służył do podtrzymania konstrukcji. Poza nielicznymi fragmentami ceramiki — wyposażenia brak.

Ryc. 14. Czerniewo, pow. Piaseczno. Plan budynku 5 i 6 (w. IVd)

Rys. A. Tłumakowska

Ryc. 15. Czersk, pow. Piaseczno:

a, b — ceramika z budynku 6 (w. IVd); c — naczynie z budynku 7 (w. IVe); d — fragment naczynia z jamy 8 (w. IVe); e—g — ceramika z jamy 9 (w. V)

Rys. A. Tlumakowska

Budynek 6. Nazwą tą objęto podłogę z dranic, odkrytą na arze 28, ćw. C, i występującą w odległości 0,8 m na północ od budynku 5. Głęb. 3,7 m, kierunek pn. zach.—pd.wsch., szer. 2,8 m, zachowana dł. 2,5 m. W części południowej zauważono ślady belek, biegnących zarówno nad podłogą, jak też na południe od niej. W tym ostatnim wypadku mamy do czynienia może z podwaliną ściany południowej budynku. Zarówno na zachód, jak i na wschód od podłogi ciągnęły się kilkuwarstwowe bruki kamienne, częściowo wchodzące w profile: wschodni i zachodni. Między kamieniami bruku zachodniego występowała intensywnie czarna ziemia z węglami (ryc. 14). Nad podłogą odkryto dużą ilość fragmentów ceramiki (ryc. 15a, b).

Ryc. 16. Czersk, pow. Piaseczno. Rogowe zakończenie rękojeści miecza (w. IVb)

Fot. S. Biniewski

Warstwy na ćw. B aru 28 zniszczone były przez wkopy z warstw I—III. Mimo to, na podstawie niemal niezakłóconego profilu zachodniego, można sądzić, iż w tym miejscu kończyło się rozsypisko wału wczesnośredniowiecznego, wyznaczającego północny zasięg grodu.

Warstwa IVe, żółtoszarego piasku, zalegała pod warstewkami jałowego piasku, bezpośrednio na calcu. Wyróżniono ją jedynie na arach 26—28 oraz prawdopodobnie 23, ćw. C. Datowana jest na w. IX—X. Zaliczono do niej:

Budynek 7. Półziemianka, o konstrukcji słupowej, odkryta na arach 26, ćw. B i 27, ćw. C. Prawdopodobnie zorientowany był po linii pn.—pd. Długość 4,3 m, zachowana szer. 2,5 m, dno na głęb. 4,1 m. Mniej więcej pośrodku obiektu wystąpiło skupisko kamieni, wśród których odkryto fragmenty prążnicy, ułamki ceramiki i jedno naczynie całe (ryc. 15c).

Jama 8. Nazwano tak obiekt odkryty tylko częściowo na arze 28, ćw. C, oraz 27, ćw. B, i wchodzący w profil wschodni. Wymiary części odsłoniętej: 1,6 × 2,5 m; głęb. 3,8—4 m. Wypełnisko stanowiła czarna ziemia z dużą zawartością pokruszonych kamieni oraz z fragmentami prążnicy i uławkami ceramiki (ryc. 15d).

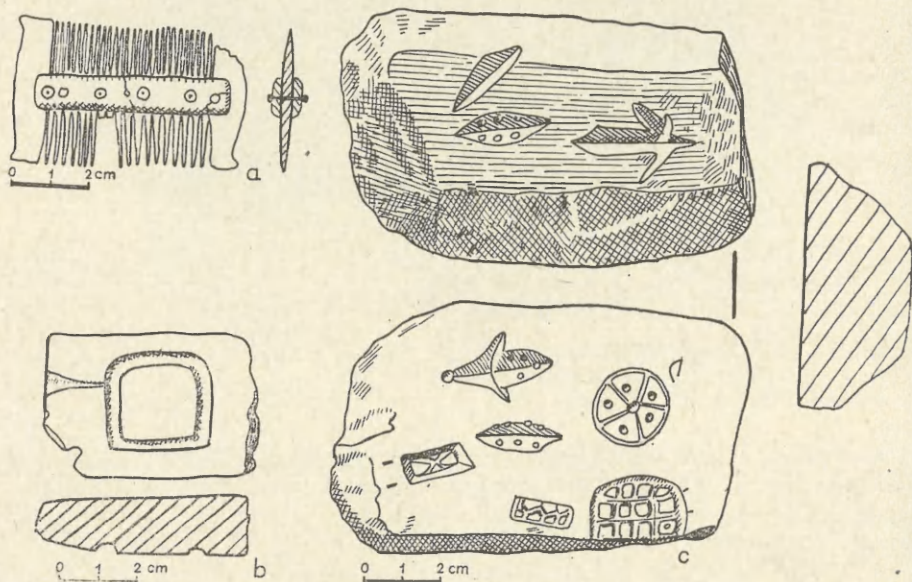
Warstwa V — datowana na okres przed połową w. X, może na w. VII—VIII. Zaliczono do niej tylko jeden obiekt:

Jama 9. Występowała na arze 28, ćw. C. Kształt jamy owalny; wymiary: 4,4 × 2,5 m, oś dłuższa zorientowana na pn.wsch.—pd. zach. Wyróżniono ją od głęb. 3,85 m, dno na głęb. 4,3 m. Wypełnisko w postaci szarego piasku z dosyć dużą zawartością kamieni. W jamie znajdowały się nieliczne fragmenty grubościennej ceramiki, całkowicie ręcznie lepionej, bądź słabo obtaczanej, nie zdobionej, z gruboziarnistą domieszką tłuczni (ryc. 15e—g)

W dolnych warstwach wczesnośredniowiecznych stwierdzono nikłą domieszkę ceramiki starożytnej, najpewniej z okresu kultury grobów kloszowych. Jak świad-

czy fragment popielnicy z przepalonymi kośćmi, odkryty na arze 23, w tym czasie na terenie wzgórza mogło znajdować się niewielkie cmentarzysko całkowicie zniszczone przez osadnictwo późniejsze.

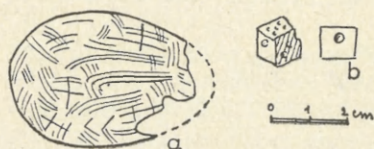
Poza zabytkami już wymienionymi, w warstwie IV, głównie w jej fazach b i c, odkryto jeszcze: rogowe zakończenie rękojeści miecza (ryc. 16), groty beltów do kusz i groty strzał, krzesiwa, haczyki do wędek, wędzidło, kablak wiadra, fragmenty sierpu lub półkoska, grzebienie (ryc. 17a), fragmenty pierścionków szklanych,

Ryc. 17. Czernsk, pow. Piaseczno:

a — grzebień; b — kamienna forma do odlewania sprzączek do pasa; c — kamienna forma do odlewania plaketek (a — w. IVa-b; b, c — w. IVb)

Rys. A. Tiumakowska

Ryc. 18. Czernsk, pow. Piaseczno:

a — pisanka z wapienia (w. IVa); b — kostka do gry (w. IVb-c)

Rys. A. Tiumakowska

„łyżwy” kościane, osełki, wapienne ciężarki do sieci, 2 kamienne formy odlewnicze (jedną do produkcji klamer do pasa — ryc. 17b, — drugą do wyrobu różnokształtnych plaketek, służących, być może, do naszywania na szaty — ryc. 17c), fragmenty tygli, ołowiany wlewk do formy (?), grudki stopionego brązu, odpadki powstałe przy produkcji przęślików wapiennych, przęśliki wapienne, gliniane i z różowego łupku, zdobioną pisankę z wapienia (ryc. 18a), kostkę do gry (ryc. 18b).

Poza wykopem głównym prowadzono również prace na arze 2, ćw. B, rozpoczęte jeszcze w r. 1959. Wykop o wymiarach $3,2 \times 1,8$ m usytuowany był na południe

od bramy wjazdowej, prostopadle do muru obronnego. Na głęb. 1,6 do 6,2 m stwierdzono co najmniej 4 fazy wałów. W fazie najstarszej (I) odkryto obok ułamków ceramiki z XI w. również fragmenty znacznie starsze, odpowiadające materiałowi z jamy 9. Faza II posiadała w górnej części grubą warstwę przepalanej polepy. Faza III charakteryzowała się materiałem wyraźnie przemieszonym, pochodzącym ze zgarniętych warstw osadniczych. Odkryto tutaj 3 fragmenty ciosów wapiennych. W warstwie wyższej tej fazy (?) kilkakrotnie stwierdzono ślady belek i kołków, nie tworzących jednak, jak się wydaje, jakiejś zwartej konstrukcji. Na fazę IV, niewątpliwie późnośredniowieczną, składają się grube warstwy żółtozielonej gliny poprzedzielanej warstewkami przebutwiałego drewna. Z fazą tą łączą się jakieś konstrukcje drewniane, z których zachowały się ślady po słupach pionowych, o średnicy do 30 cm.

W wykopie tym stwierdzono, iż stopa fundamentowa muru obronnego — w postaci nie związanych ze sobą gładów — sięga do głęb. ok. 5,5 m od powierzchni.

Trzeci wykop prowadzony był w baszcie zachodniej. Pod warstwą gruzu, sięgającego 0,9 m od poziomu wejścia, natrafiono na 3 równoległe do siebie belki o szerokości 30 cm każda, które wyznaczają poziom użytkowania baszty. Pierwotnie poziom ten był jeszcze o 1,6 m niższy, jak świadczy zalegająca do tej głębokości warstwa brunatnoszarej ziemi z domieszką gliny i kawałków cegieł. Poniżej, do głęb. 4,8 m, występował szarozółty piasek z drobnymi węgielkami i nielicznymi uławkami ceramiki, zarówno starożytniej, jak i z I fazy okresu wczesnośredniowiecznego oraz z XI—XII w. Wyróżniono 3 warstewki o zabarwieniu ciemniejszym, lekko opadające w kierunku pd.wsch. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z wczesnośredniowieczną, nasypową warstwą niwelacyjną albo też, co bardziej prawdopodobne, z uchwyconym w trzecim miejscu rozsypiskiem wału. Stopa fundamentowa baszty sięgała do ok. 4,6 m od poziomu wejścia.

Stan. 2 — Plebania

Wzgórze, zajmowane obecnie przez kościół parafialny i plebanię, stanowiło zapewne początkowo jeden zespół ze wzgórzem zamkowym. Obecnie są one oddzielone od siebie szeroką fosą zamku. Na wzgórzu tym wykonano 2 sondaże. Pierwszy z nich, o wymiarach 2×1 m, usytuowany był w ogrodzie plebanii, na pn.wsch. od jej zabudowań, przy samym ogrodzeniu. Wystąpiły tu jedynie warstwy nowożytne. Wykop drugi, o wymiarach 3×1 , znajdował się również w ogrodzie plebanii, ale na północ od zabudowań. Pod warstwami nowożytnymi i późnośredniowiecznymi stwierdzono na głęb. 0,7—1,7 m warstwę z ceramiką, datowaną roboczo na w. XI—XIII.

Stan. 3 — „Księża Góra”

Również i ta część cypla, znajdująca się na północ od poprzednich, zapewne pierwotnie stanowiła z nimi jeden kompleks. Obecnie, a być może nawet już we wczesnym średniowieczu, jest ona oddzielona od nich wąwozem, którym biegnie droga zmierzająca ku Wiśle, prawdopodobnie ku dawnej przeprawie. Do XVIII w. znajdował się tutaj kościół parafialny wraz z plebanią oraz cmentarz. Z tego też powodu, mimo występowania na całej niemal powierzchni ułamków ceramiki wczesnośredniowiecznej, nie udało się w żadnym z 2 wykopów wydzielić warstwy odpowiadającej temu okresowi.

*

Interpretacja uzyskanych materiałów sprawia dużo trudności. Hipotetycznie możemy na razie stwierdzić, iż najstarsze, zapewne niezbyt intensywne, osadnictwo wczesnośredniowieczne w Czersku przypada na okres między VII i VIII w. Można je lokalizować na wzgórzu zamkowym. Następnie, chyba po przerwie, wznowiono je w w. IX—X. Trzecia faza rozpoczyna się w w. XI, i to chyba nie wcześniej niż od połowy tego stulecia. Wydaje się, iż dopiero wówczas powstał obronny gród, zajmujący więcej obszar późniejszego zamku. W czasie jego budowy dokonano niwelacji wzgórza, niszcząc w dużej mierze ślady osadnictwa starszego. Uzyskana w ten sposób ziemię zużytkowano do sypania wałów. Główna zabudowa grodu skupiała się zapewne pod wałami, pozostawiając pośrodku obszar nie zamieszkały. W jego części pd.wsch. można lokalizować kamienny kościół. Na przyległym wzgórzu (stan. 2, a prawdopodobnie i stan. 3) mieściło się podgrodzie. W 2 połowie lub w końcu XII w. gród został nawiedzony przez jakiś kataklizm. Zapewne został on zdobyty i zniszczony przez nieprzyjaciół. Z wydarzeniami tymi można łączyć warstwę destrukcyjną IVb oraz ślady pożaru fazy II wału. Zniszczeniu musiał wówczas ulec również i kościół. Prawdopodobnie gród przeniósł się teraz na dawne podgrodzie, zaś jego dawny teren zaczęto użytkować w charakterze cmentarza, zajmującego większą część wzgórza. Tak więc wzmianki źródeł pisanych z XIII w. dotyczą zapewne tego nowego grodu. Niejasna jest natomiast lokalizacja owego kościoła Św. Piotra, konsekrowanego w 1245 r. „in castro”. W okresie późniejszym kościół pod tym wezwaniem znajdował się na dziedzińcu zamku, mógł on jednak być tam przeniesiony z innego miejsca. Nie jest bowiem pewne, czy teren ten był w XIII w. nazywany „castrum”. Poza kościołem Św. Piotra, niezależnie gdzie go zlokalizujemy, istniał w tym samym czasie kościół parafialny pod wezw. Wniebo-wzięcia NMP. Również i ten obiekt trudno jest umiejscowić. Może znajdował się on na „Księżej Górze”?

W świetle naszych badań wydaje się, iż w okresie wczesnego średniowiecza Czersk był ośrodkiem dosyć znacznym. Potwierdzają to również wyniki badań powierzchniowych. Wykazują one ślady osadnictwa z tego okresu także poza zakończeniem cypla, a mianowicie na jego wschodnich zboczach i na całym obszarze aż do brzegów jeziora, następnie na terenie Rynku oraz na południe od niego, na zboczach terasy. Fragmenty ceramiki z tego okresu znajdowano również wzdłuż tej terasy, dalej na pd.zach., na przestrzeni ok. 1,5 km, a także wzdłuż drugiej terasy, w kierunku Góry Kalwarii (posiadającej parafię co najmniej od początków XIII w.) i wreszcie na całym niemal obszarze położonym aż do szosy Warszawa—Warka. Można więc przypuszczać, iż w XII—XIII w. Czersk stanowił większy zespół osadniczy, obejmujący poza centrum w okolicy dzisiejszego zamku również większy obszar zajmowany przez osadnictwo rozproszone.

W w. XIII/XIV w Czersku zachodzą znów zmiany. Jego główny ośrodek przenosi się ponownie na swoje dawne, niewątpliwie dogodniejsze miejsce, zajmowane do tego czasu przez cmentarz. Powstaje tu zapewne drewniany zamek, zastąpiony w sto lat później przez zamek murowany. Jednocześnie lub może nawet nieco później musiała również powstać kaplica grodowa, odkryta w czasie prac przedwojennych.

Przedstawiona tutaj próba odtworzenia dziejów średniowiecznego Czerska jest na razie tylko hipotezą. Będzie ona weryfikowana w trakcie dalszych badań.

*Zakład Archeologii Wczesnośredniowiecznej
IHKM PAN w Warszawie*

JADWIGA RAUHUT, STANISŁAW SUCHODOLSKI

REPORT ON EXCAVATIONS AT CZERSK, DISTR. PIASECZNO, IN 1961 AND 1962

Czersk lies on the margin of the Vistula terrace, 36 km south of Warsaw. One of the most important Masovian centres in the Middle Ages, it attained the rank of a principality in the 13th—14th century. In 1961 systematic excavations were started in the courtyard of the castle of the Masovian princes from the 14th and 15th centuries. The castle lies on the very end of a point cutting into the *pradolina* of the Vistula (fig. 1). The main excavation trench, 60 m long and 5-10 m wide, was laid out in the middle of the courtyard, along the north-south line (figs. 2, 3). The excavations have revealed 5 principal culture layers:

Layer I — recent levels and numerous modern and recent trenches that damaged the older layers.

Layer II — dating from the Renaissance. The northern part has revealed traces of buildings connected with the castle (fig. 9).

Layer III — late medieval, 14th-15th centuries. Three successive levels contained some sort of wooden floors — probably pavement of the courtyard (cf. figs. 13-13).

Layer IV — early medieval, composed of 5 successive levels, respectively marked a-e and dated to the 10th—13th centuries. Layer IVb contained 226 graves. These formed part of the cemetery that at the end of the 13th and in the early 14th century occupied the major portion of the hill. Only 45 graves have yielded goods including ornaments and objects of everyday use — the latter being rarer (figs. 17—20). In lower layers 5 structures have come to light, including 2 semi-subterranean huts and 8 pits of various size and shape (figs. 26, 34). The layer has also yielded 2 moulds for the production of belt-buckles (fig. 44) and of variously shaped plaquettes for dress decoration (fig. 45), a horn part of a sword hilt (fig. 42), waste material from the production of limestone whorls (figs. 46—47) and earthenware.

Layer V — dated to the 7th—9th centuries has revealed only one pit with potsherds (figs. 39—41) and stones.

In the two cuttings located in the eastern and western section of the courtyard, several phases of early and late medieval ramparts have come to light. Traces of occupation from those periods were also noted in sondages made on two other hills situated north of the castle.

As follows from the research, the oldest not very dense habitation of Czersk, dates from the 7th—9th centuries. After a break, the site was again re-occupied in the 10th—11th centuries. A fortified castle, connected with the third phase of occupation, was not built until the mid-13th century. The buildings were then grouped near the ramparts, while the central space was left unoccupied. As suggested by single limestone ashlar (fig. 25), found in secondary layer, a stone church was probably built in the courtyard in the 12th century. Neighbouring hills were occupied by suburban settlements. At the close of the 12th century the castle was destroyed and its site was occupied by the cemetery, while another castle was probably built in the area of the former suburbium. It was rebuilt on the old site in the 13th—14th centuries. After some 100 years the wooden structure was replaced by a brick castle.